

УДК 340.132+321.011/014+351.86

ДОРОНІН І.М., кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач наукової лабораторії
НДІ інформатики і права НАПрН України

ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ: ЗАГАЛЬНА ДОКТРИНА ТА ЇЇ ПРАВОВА СКЛАДОВА

Анотація. У статті досліджено проблему трансформації національної безпеки. “Національна безпека” як доктрина, що виникла після Другої світової війни в США, передбачала правову складову. Досліджено також фактори впливу на розвиток доктрини національної безпеки в інформаційну епоху та викликані цим зміни у законодавстві.

Ключові слова: національна безпека, інформаційна епоха, правове регулювання, загрози національній безпеці

Summary. This article examines the problem of transformation of national security. National security as doctrine was established after World War II simultaneously with National Security legislation in the United States. In the Information Age there are some factors influencing national security. These factors lead to legislative changes.

Keywords: national security, information age, legislation, threats to national security.

Аннотация. В статье исследованы проблема трансформации национальной безопасности. “Национальная безопасность” на уровне доктрины возникла в США после Второй мировой войны и изначально предусматривала обязательную правовую составляющую. В статье также исследованы факторы воздействия на развитие доктрины информационной безопасности в информационную эпоху и вызванные ими изменения в законодательстве.

Ключевые слова: национальная безопасность, информационная эпоха, правовое регулирование, угрозы национальной безопасности.

Постановка проблеми. Загальна кількість наукових публікацій, присвячених проблемам національної безпеки, її окремих складових та заходів з її забезпечення, які видані з часу здобуття Україною незалежності, налічує понад тисячу. Більшість з числа таких робіт побудовані на розумінні національної безпеки як певного стану, що стає метою і завданням для діяльності органів державного управління або ідеєю для консолідації суспільства навколо держави як соціального інституту. На початку ХХІ сторіччя у вітчизняному науковому дискурсі під впливом творів провідних філософів та соціологів (Д. Белл, М. Кастельс, Дж. Райт, Р. Рейч, Е. Тоффлер, А. Турен, С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма) розпочалась модифікація ідей, беручи до уваги задекларовану зміну підходів, методів та самої наукової парадигми. Мова йде про усвідомлення основоположного та системоутворюючого характеру таких явищ як глобалізація, формування інформаційного суспільства та інформаційна або “цифрова” епоха, і пов’язані із нею явища цифрової економіки. Існують наукові публікації останнього часу, присвячені дослідженню впливу зазначених явищ на право в цілому та його окремі галузі. Проте щодо права національної безпеки таких праць практично немає, але вплив на нього зазначених явищ є очевидним.

Результати аналізу наукових публікацій. Слід зазначити, що традиційно проблеми забезпечення національної безпеки розглядалися на стику права, державного управління і політології, насамперед це мало місце у розробленні теоретичних основ національної безпеки та понятійного апарату в цій сфері. Зокрема саме такий підхід

характеризує праці О. Белова, В. Білоуса, В. Горбуліна, О. Данільяна, О. Дзьобаня, Н. Нижник, В. Картавцева, А. Качинського, В. Косевцова, В. Крутова, В. Ліпкана, Г. Новицького, В. Пилипчука, Г. Ситника, Є. Скулиша, М. Стрельбицького, М. Панова, З. Чуйко та науковців, що досліджували окремі складові національної безпеки – економічну, політичну, екологічну, фінансову, інформаційну, соціальну та ін. Що стосується дослідження проблематики забезпечення національної безпеки у контексті інформаційного та адміністративного права то варто відзначити напрацювання Б. Андресюка, В. Белєвцевої, К. Белякова, О. Довганя, І. Коржа, О. Литвиненка, В. Настюка, Н. Нижник та ін.

Водночас відчувається брак робіт щодо комплексного осмислення проблем права національної безпеки, його особливостей стосовно інформаційної сфери та пов'язаних із цим питань забезпечення інформаційної безпеки, кібербезпеки та захисту інформації з урахуванням глобального характеру соціальних змін в інформаційну (цифрову) епоху.

Мета статті полягає у визначенні проблемних питань трансформації національної безпеки в цифрову епоху, правового регулювання суспільних відносин у цій сфері, з'ясування характеру глобальних змін та їх вплив на право. Також метою статті є визначення основних напрямів наступних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Як правило, проблематику національної безпеки та її забезпечення розглядають через призму виникнення та розвитку категорії “безпека”, виводячи розуміння цієї категорії від античних філософів Аристотеля, Платона, Діогена, Епікура, Цицерона та інших [1, с. 122-127; 2, с. 10; 3, с. 29-30; 4, с. 28-30]. Слід зазначити, що універсальне розуміння категорії “безпека” притаманно для різних її видів, а сама термінологія, яка побудована навколо поняття “безпека” використовується у різних суспільних науках.

Стосовно виокремлення з цього блоку понять окремого поняття “національна безпека” в правовій науці слід зазначити наступне. Існують різні точки зору стосовно історичних передумов становлення національної безпеки, але сам термін “національна безпека” безперечно походить із США. У подальшому відбувалась активна рецепція зазначеного терміну та пов'язаної ідеології у політичні погляди та суспільні науки більшості країн світу, не кажучи вже про численні публіцистичні статті і політичні рефлексії. Хоча значення терміну може розглядатись по-різному, а чинне законодавство США уникає прямих дефініцій для понять, що використовуються, можливо розглянути загальне розуміння цього терміну в наступних значеннях. По-перше – це державна політика, яка інтегрує в собі внутрішню, зовнішню та оборонну політику, що спрямована на захист безпеки нації (в значенні – народу США) та просування її інтересів за кордоном. По-друге – це стан національної оборони, що спроможний протидіяти будь-якому супротивнику відкрито чи таємно [5, с. 319]. І нарешті в Директиві (*executive order*) Президента США № 12356 від 2 квітня 1982 року, яка присвячена питанням збереження інформації щодо національної безпеки, зазначене поняття розуміється як національна оборона або зовнішні відносини США (п. “е” ст. 6.1 Директиви) [6]. Але слід зазначити, що таке визначення “національної безпеки” не претендує на універсальний характер і може розумітись лише як визначення сфер державної політики, яких торкатиметься інформація з національної безпеки, що підлягає державному захисту.

На сьогодні дослідники розділились у думках стосовно часу першої згадки терміну. До 1940-х років такий термін вживався в американському політичному дискурсі на рівні промов та дискусій з кінця XVIII сторіччя [7, с. 291].

У подальшому активізація вжиття терміну в суспільному житті та медійному просторі відбулась у рамках діяльності окремих консервативних громадських організацій, насамперед мова йде про Лігу національної безпеки (*National Security League*), яку було утворено наприкінці 1914 року навколо патріотичної ідеології, спрямованої на підсилення військової могутності країни [7, с. 292]. Ідеологічними засадами цієї організації були американський націоналізм, антикомунізм та антилібералізм. Діяльність Ліги підтримували політики правого спектру поглядів і у період між світовими війнами вона нараховувала понад 50 000 активних членів практично у всіх штатах, тобто була найчисленнішою серед ідеологічно споріднених організацій, активно займалась пропагандистською і видавничою діяльністю і мала вплив на політичні рішення в органах влади. Хоча організація існувала до 1942 року і була розпущена через внутрішні суперечки та фінансові проблеми, її діяльність склала ідеологічне підґрунтя до розробки та прийняття законодавства у сфері національної безпеки США після Другої світової війни.

Розробка спеціального законодавства щодо національної безпеки відбувалась в рамках законодавчого забезпечення “доктрини Трумена” як сукупності політико-правових поглядів, що сформувались на початку холодної війни в умовах протистояння із СРСР та країнами комуністичної ідеології. Саме в актах законодавства було реалізовано концепції та ідеологію “національної безпеки”, що до цього була лише предметом дискусій та публіцистичних виступів. Зазначена концепція з’явилась досить швидко, оскільки ще у період 1943 – 1944 роках у межах стратегічного військового планування опрацьовувалась ідея військової присутності поза межами континентальної частини США і можливе зіткнення інтересів з СРСР [8, с. 349].

Основою нової доктрини був остаточний відхід від політики ізоляціонізму в зовнішній політиці та протидія радянській (комуністичній) ідеологічній експансії по всьому світу. У цей час в США сформувалась досить потужна група експертів та управлінців з числа військових керівників, розвідників, дипломатів та політологів, що спеціалізувались у дослідженні ідеології комунізму та радянської політичної системи. Водночас їх пропозиції стосовно побудови системи державного управління у цій сфері готувались спільно з юридичними радниками адвокатських фірм Нью-Йорку [9, с. 5].

Таким чином, концептуальні погляди щодо побудови системи національної безпеки від початку розглядались у контексті права і законодавства і були втілені у спеціальному законодавчому акті – Акті про національну безпеку 1947 року, який був першим нормативно-правовим актом у системі відповідного законодавства США. Попри свою назву, дефініцій для терміну “національна безпека” законодавчий акт не надає. Мета його прийняття визначена у статті 2 і полягала у забезпеченні комплексної програми майбутньої безпеки США, створенні комплексної політики та відповідних процедур для урядових органів, які пов’язані з національною безпекою, утворення (реорганізації) державних органів з управління військовою організацією, їх координації та цивільного контролю, стратегічного розвитку та єдиного ефективного управління [10]. Таким чином, зазначений законодавчий акт був не загальним документом, що визначає концептуальні засади політики, він мав суто прагматичне значення, а його прийняття зумовило досить істотну реорганізацію державних органів та вищих органів військової адміністрації США у період після закінчення Другої світової війни.

Радянському законодавству термін “національна безпека” був невідомий, а відповідні ідеологічні та світоглядні постулати не відповідали положенням панівної ідеології в СРСР. Лише з початком перебудови та безпосередньо перед розпадом СРСР (1990 – 1991 р.) проект концептуального документа з забезпечення національної безпеки

досить недовго розроблявся спеціально утвореною Президією Верховної Ради СРСР комісією з підготовки військової реформи та реформи системи забезпечення державної безпеки в умовах неприйняття реформ вищим військовим керівництвом держави. Як зазначив в інтерв'ю 2016 року голова цієї комісії Ю.Є. Рижов, відповідний проект не був розроблений, а комісія лише узгодила основні програмні тези майбутнього документа [11]. Тому вести мову про концептуальне розуміння національної безпеки в СРСР не видається за можливе. У подальшому законодавство Російської Федерації до 1996 року не вживало термін “національна безпека”.

В Україні термінологія “національної безпеки”, навпаки, відразу увійшла до вітчизняного правового поля. Зокрема, вже в січні 1992 року при Президентові України було створено відповідну комісію з напрацювання пропозицій до створення Ради національної безпеки із завданням розробки концепцій та відповідного законодавства у сфері національної безпеки [12, с. 160-162]. Рада національної безпеки України, як консультативно-дорадчий орган при Президентові України була створена 1 липня 1992 року.

На сьогодні в Україні існує певний масив актів законодавства у сфері національної безпеки і оборони, яке регулює правовідносини у цій сфері, хоча виокремлення права національної безпеки в окрему галузь права було запропоновано вітчизняними вченими порівняно недавно [13, с. 33]. Зазначена точка зору має бути цілком підтримана з огляду на те, що у сфері національної безпеки та оборони існує особлива, окрема, цілісна система відносин, що є об'єктом регуляторного впливу, а сам регуляторний вплив може бути охарактеризований специфічними прийомами регулювання, особливим порядком виникнення і формування прав і обов'язків, їх змісту та реалізації. У сфері, що розглядається, мова йде про коло регулювання, до якого входять суспільні відносини щодо:

- державного стратегічного планування у сфері національної безпеки;
- оборони держави та економічного забезпечення оборонних заходів;
- протидії підривній діяльності іноземних держав та організацій, що використовують невійськові або “гібридні” (поєднання військових, політичних, інформаційних, економічних) методи досягнення цілей;
- здійснення заходів із здобуття особливо важливої інформації за межами держави та впливу на державну політику інших держав щодо України (розвідувальна діяльність);
- проведення тимчасових обмежувальних заходів у ситуаціях, що загрожують безпеці держави;
- заходів з протидії тероризму, сепаратизму та політичному екстремізму;
- політики охорони державного кордону України, а також окремі складові правового режиму воєнної безпеки.

Звичайно, що ґрунтовна розробка проблеми права національної безпеки і оборони на базі вітчизняного законодавства є важливим завданням для правової науки у найближчому майбутньому.

Повертаючись до питання розвитку національної безпеки, як концепції, та її правового забезпечення, варто зазначити, що до початку ХХІ сторіччя система національної безпеки окремих держав та спільної (колективної) безпеки, яка діяла в рамках міжнародних об'єднань, розвивалась у напрямку вдосконалення механізмів управління, забезпечення економічного, технічного та наукового розвитку оборонного потенціалу держав за умови принципової очевидності супротивника. Такий стан був сталим до виникнення нових загроз глобального характеру. Хоча міжнародний тероризм, організована злочинність транснаціонального характеру, міграція населення були загрозами і раніше, глобалізація сучасного світу і розвиток інформаційних технологій мав особливий вплив на розвиток систем національної безпеки.

Найбільш знаковим фактором є посилення недержавних суб'єктів, здатних впливати на безпеку в глобальному масштабі та на національну безпеку окремих держав. Мова йде про транснаціональні (міжнародні) організації, на які не розповсюджується влада окремої держави і які обмежують суверенітет окремих держав [14, с. 11-12; 15; 16, с. 7-8; 17, с. 94-96; 18, с. 32]. Зазначений аспект проблеми розглядався у науковій літературі в основному в контексті участі таких суб'єктів у військових конфліктах, а також впливу транснаціональних корпорацій на здійснення функцій держави економічного характеру в окремих країнах. Але в останні роки обмеження державного суверенітету набуло особливого характеру з часу розповсюдження криптовалют оскільки відбувається обмеження суверенітету держав на рівні грошового обігу. Попри активне обговорення цього питання у пресі, пряма загроза є віддаленою, але при впровадженні ефективних та швидких механізмів використання криптовалют, як засобу платежів, суверенітет окремих держав, безумовно, буде значно обмежено. Особливість полягає ще й у тому, що розподілений характер криптовалют необмежено розширює кількість недержавних суб'єктів (“а’кторів” згідно термінології, що вживається в англійській соціологічній літературі). Хоча існують координуючі органи, що забезпечують роботу системи криптовалют (наприклад, *Bitcoin Foundation*), але за своєю роллю вони не є органами управління, оскільки прямо не впливають на емісію криптовалюти [19; 20].

Ситуація з криптовалютами яскраво ілюструє вплив нових факторів, характерних насамперед для інформаційної (цифрової) епохи, на національну безпеку. Проте зазначений вплив не є очевидним з огляду на особливості правової системи у різних країнах.

Для України більш важливим є фактор впливу агресії Росії та збройних проявів сепаратизму на сході України на стан законодавства у сфері національної безпеки і оборони. Але навіть у реагуванні на такі фактори спостерігаються прояви трансформації суспільних відносин, характерних для інформаційної (цифрової) епохи.

Не вдаючись в детальний огляд точок зору з означеного питання, висловлених представниками суспільних наук за останні 20 – 30 років, варто зосередитись на наступних ключових моментах. Визначення “інформаційна ера” (інформаційна епоха) не є складовою історичної науки і тому визначити її часові рамки або чітко описати характер в історичному контексті неможливо. Як правило, під “інформаційною епохою” розуміють певний відрізок розвитку людства, що характеризується розповсюдженням персональних засобів обчислювальної техніки, комунікаційної техніки та відповідних технологій обробки і розповсюдження інформації загального користування.

Визначення “цифрової епохи” може розглядатися як синонім поняттю “інформаційної епохи”. Досить часто “цифровий” зміст епохи, особливо у публіцистиці або засобах масової інформації, розглядається синонімічно до “безпаперового”. Але може розумітись і як нове поняття, що визначає період розвитку людства в пост-інформаційну епоху. У такому разі “цифрова епоха” характеризується розповсюдженням соціальних комунікацій, що побудовані на глобальних комп’ютерних мережах (на відміну від традиційних об’єднань людей та подібних соціальних інститутів), скасування паперу та інших подібних технологій зберігання інформації як інформаційної основи, максимальне пришвидшення обміну інформацією, а також пов’язані явища – штучний інтелект, пряма комунікація між технічними пристроями з обмеженим втручанням людини, стрибкоподібний (емерджентний) розвиток технологій у різних сферах, який зумовлюється інформаційними технологіями [21, с. 45].

Слід зазначити, що ситуація, яка складається у світі в період “цифрової епохи”, безперечно впливає на національну безпеку. Як найбільш актуальні загрози варто

згадати масовані кібератаки у межах “гібридної війни” та вплив на формування суспільної думки шляхом застосування технологій маніпуляції в соціальних мережах [22; 23, с. 364; 24, с. 15-16]. Останній вид загроз є дискусійним оскільки на сьогодні немає правових засобів протидії зазначеному явищу, а законодавчі новації в окремих країнах викликають критику щодо можливого порушення інформаційних прав людини – на вільне висловлювання своїх думок, вільне збирання та зберігання інформації тощо [25 – 27; 28, с. 6-9]. Загалом ситуація щодо правового регулювання заходів протидії загрозам зазначеного типу не є простою, а проблеми, що виникають, є серйозним викликом для державного регулювання та права в цілому.

Розглядаючи контекст вітчизняного законодавства у сфері національної безпеки та оборони, слід зазначити, що його формування тривалий час відбувалось традиційним шляхом. Насамперед мова йшла про побудову військової організації держави і законодавче забезпечення нейтралізації та протидії загрозам, характерним для ХХ століття. Окремо слід зазначити про розпорошення предмету правового регулювання у сфері забезпечення національної безпеки, що було викликано значним розширенням змісту поняття “національна безпека”, якщо порівняти законодавчі дефініції у статті 1 вихідної редакції Закону України “Про основи національної безпеки України” від 19.06.03 р. та у редакції з урахуванням змін, внесених Законом України від 01.07.10 р. Загрози в інформаційній сфері, що відповідали характеру загроз у світовому масштабі з урахуванням трансформацій інформаційної епохи, спочатку розглядались на рівні документів доктринального характеру, починаючи зі Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 12.02.07 р. № 105. Але характер загроз розглядався в основному через призму протидії проявам злочинної діяльності в інформаційній сфері (комп’ютерна злочинність, а у подальшому – комп’ютерний тероризм), а також необхідності забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом. Оскільки документи стратегічного планування у сфері національної безпеки фрагментарно визначали певне коло загроз та їх трансформацію, як правило, правове забезпечення так само було фрагментарним.

Після 2014 року масив законодавчих актів у сфері національної безпеки і оборони зазнав серйозних змін, при тому, що такі зміни остаточно ще не завершено. Слід зазначити, що визначення загроз відбувається більш адекватно, виважено, а їх характер визначається вірно. Водночас, до кінця поки що не сформовані напрями державної політики із забезпечення національної безпеки, до того ж існують значні прогалини у чинному законодавстві стосовно застосування військової сили на сході України та щодо відбиття нетрадиційних форм проявів агресії, які характерні для “гібридної війни”.

Висновки.

1. Доктрина “національної безпеки” походить з США, де з самого початку свого втілення (з 1947 року) відбувалось і відповідне її законодавче оформлення в першу чергу шляхом визначення мети законодавчого регулювання у забезпеченні комплексної програми майбутньої безпеки США, створенні державної політики та відповідних процедур для урядових органів, які пов’язані з національною безпекою, утворення (реорганізації) державних органів з управління військовою організацією, їх координації та цивільного контролю, стратегічного розвитку та єдиного ефективного управління. У подальшому зазначена доктрина використовувалась у державній політиці та законодавстві різних країн, але була не характерна для колишнього СРСР суто з ідеологічних причин.

2. У вітчизняному законодавстві термінологія “національної безпеки” вживалась практично з часу здобуття незалежності, з того ж часу відбувалась робота з концептуального визначення системи забезпечення національної безпеки та основ

державної політики у цій сфері, що завершилось прийняттям Закону України “Про основи національної безпеки України” та формуванням масиву відповідного законодавства у цій сфері.

3. Трансформація суспільства та світового порядку в інформаційну та цифрову епоху є фактором впливу в тому числі і на національну безпеку окремих держав. При цьому самі фактори впливу складні, швидкоплинні та непередбачувані. Зміна загроз, актуалізація, модифікація старих і виникнення нових вимагають швидких змін у державній політиці, що відбувається як на доктринальному, так і на законодавчому рівні.

4. Стан та терміни реагування на зміни загроз державними органами та відповідні зміни у законодавстві відбуваються з певним запізненням, що характерно для різних країн. Для України особливо критичною є трансформація тих загроз, що є проявами окремих форм “гібридної війни” проти нашої держави.

5. Ситуація щодо правового регулювання заходів протидії загрозам нового типу (масовані кібератаки, використання соціальних медіа для маніпулювання суспільною свідомістю та комбінація таких дій у кіберпросторі) є складною, а проблеми, що виникають є серйозним викликом для законодавчого регулювання та права в цілому. Зазначена проблематика зумовлює уточнення завдань для дослідження у сфері права національної безпеки на найближче майбутнє.

Використана література

1. Викторов А.Ш. Введение в социологию безопасности / А.Ш. Викторов. – М. : Канон+, 2008. – 567 с.
2. Тимків Я. Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки : приклад Польщі / Я. Тимків. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 224 с.
3. Шаблистий В.В. Історико-правові аспекти філософської концепції безпеки людини // *Право і суспільство*. – 2012. – № 5. – С. 109-115.
4. Горбатюк С.Є. Еволюція феномену безпеки : від стародавніх політико-правових учень – до сучасної наукової думки // *Вісник НАДУ при Президентові України*. – 2016. – № 2. – С. 28-35.
5. O’Leary M. *The Dictionary of the Homeland Security and Defense : Words and Terms in Common Usage*/Margaret O’Leary. – N.Y. : iUniverse Inc, 2006. – 499 p.
6. US Presidents` Executive Order 12356 “National Security Information”, 02.04.1982. – Режим доступу : <https://www.archives.gov/federal-register/codification/executive-order/12356.html>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.03.2018 р.
7. Shulman Mark. *The Progressive Era Origins of the National Security Act* / Mark R. Shulman // *Dickinson Law Review*. – 2000. – Vol. 104:2. – P. 289-330.
8. Leffler Melvyn. *The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945-48* // *American Historical Review*. – 1984. – Vol.89 (No 2). – P. 346-381.
9. Hogan Michael. *A Cross of Iron : Harry S. Truman and Origins of the National Security State, 1945-1954*. – Cambridge, University Press. 2000. – 540 p.
10. Act of July 26, 1947 (“National Security Act”), Public Law 80-253, 61 STAT 495. – Режим доступу : <https://catalog.archives.gov/id/299856>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.03.2018р.
11. Веденеєва Н. Академик Юрий Рыжов : “Россия стоит на пороге жуткого краха” / “Московский комсомолец”, 26.12.2016. – Режим доступу <http://www.mk.ru/science/2016/12/25/akademik-yuriy-ryzhov-rossiya-stoit-na-poroge-zhutkogo-krakha.html>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.03.2018 р.
12. Картавцев В.С. Історико-правові аспекти розбудови системи забезпечення національної безпеки України // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. – 1998. – Вип. 1. – С. 160-168.
13. Пилипчук В.Г. Пріоритети розвитку правової науки в галузі національної безпеки // *Вісник НАН України*. – 2009. – № 5 – С. 30-35.

14. Kay Sean. Globalization, Power and Security // Security Dialogue. – 2004. – Vol. 45. – No 1. – P. 9-25.
15. MacKay J. State Failure, Actor-Network Theory and the Theorization of Sovereignty // Brussels Journal of International Studies. – 2006. – Vol.3. – P. 61-98.
16. Глотов Б. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: український контекст // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 4(15). – С. 6-14.
17. Дзьобань О.П. Проблеми захисту національних інтересів України у сфері державної безпеки в умовах геополітичних трансформацій ХХІ століття / О.П. Дзьобань, В.Я. Настюк, В.В. Белевцева. – Х. : Право, 2013. – 296 с.
18. Сімутін В. Перспективи організації та функціонування механізму сучасної держави // Jurnalul Juridic național : teorie și practică. – 2014. – № 4. – С. 31-35.
19. De Filippi P., Loveluck B. The invisible politics of Bitcoin : governance crisis of a decentralized infrastructure // Internet Policy Review. – 2016. – Vol. 5, Issue 3. – Режим доступу : <https://pdfs.semanticscholar.org/5761/af4eff318e876f2990aa53469352826214a0.pdf>. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.03.2018 р.
20. Oermann M., Töllner Nils. The Evolution of Governance Structure in Cryptocurrencies and the Emergence of Code-Based Arbitration in Bitcoin // Hans-Bredow Institute for Media Research. – Режим доступу : https://publixphere.net/i/noc/page/IG_Case_Study_Bitcoin_and_Autonomous_Systems. – Назва з екрана. – Дата звернення 01.03.2018 р.
21. Доронін І.М. Проблеми трансформації функцій держави в інформаційну епоху : матеріали наук.-практ. конф. [“Теоретико-правові основи формування та розвитку інформаційного суспільства”], (Київ, 29.11.2017 р.) : упоряд. В.М. Фурашев, С.Ю. Петряев. – К. : Вид-во “Політехніка”, 2017. – С.43-48.
22. Iasiello E. Cyber Attack : A Dull Tool to Shape Foreign Policy/E.Iasiello // 5th International Conference on Cyber Conflict: Tallinn, 2013. – Режим доступу : https://ccdcoe.org/cycon/2013/proceedings/d3r1s3_iasiello.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення 08.03.2018 р.
23. Refined Concepts of Massive and Flexible Cyber Attacks with Information Warfare Strategies/ [H.Moga, M.Boscoianu, D.Ungureanu, F.Sandu, R.Boboc] // Journal of Communications. – 2017. – Vol. 2, No 6. – P. 364-370.
24. Social Media as a Tool of Hybrid Warfare. Public Report prepared by the NATO Strategic Communications Centre of Excellence / Ed. Anna Reynolds. – Riga, NATO StratCom COE, 2016. – 47 p.
25. Tambini D. Fake News : Public Policy Responses. Media Policy Brief 20. – London : Media Policy Project, London School of Economics and Political Science. 2017, March. – Режим доступу : http://eprints.lse.ac.uk/73015/1/LSE_20MPP_20Policy_20Brief_2020_20-Fake_20news_final.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення 08.03.2018 р.
26. Maass D. California Bill To Ban “Fake News” Would Be Disastrous for Political Speech / Electronic Frontier Foundation Issue, March, 28.2017. – Режим доступу : <https://www.eff.org/deep-links/2017/03/california-bill-ban-fake-news-would-be-disastrous-political-speech>. – Назва з екрана. – Дата звернення 08.03.2018 р.
27. Savage P. Russian Social Media Information Operations : How Russia has Used Social Media to Influence US Politics // American Security Project. Fact Sheet, October, 2017. – Режим доступу : <https://www.americansecurityproject.org/wp-content/uploads/2017/10/Ref-0206-Russian-Social-Media-Information-Operations.pdf>. – Назва з екрана. – Дата звернення 08.03.2018р.
28. Klein D. Fake News : A Legal Perspective/David Klein, Joshua Wueller // Journal of Internet Law. – 2017. – Vol. 20, No 10. – P. 5-13.

~~~~~ * * * ~~~~~